

М. М. Шумилокандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України**РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІДНОСИНИ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ**

У статті подано узагальнення наукових пошуків вивчення ключової категорії юридичної науки – правовідносини. Окреслено перспективи розвитку вчення про правовідносини.

Ключові слова: правовідносини, вчення про правовідносини, теорія правовідносин.

I. Вступ

Вчення про правовідносини сягає своїм корінням середини XIX ст. За свою понад столітню історію воно зазнавало значних змін. Сьогодні, на двадцять четвертому році незалежності України, можна говорити про те, що за цей час вчення про правовідносини зазнало позитивної модифікації, а отже, можна підбити підсумки науковим пошукам у цій сфері наукового пізнання.

II. Постановка завдання

Мета статті – аналіз думок українських вчених-теоретиків права щодо правовідносин як ключової категорії юридичної науки; розгляд основних підходів та напрямів розвитку теорії правовідносин; виявлення тенденцій та перспектив розвитку вчення про правовідносини в сучасних умовах.

III. Результати

Категорія правовідносин є центральним об'єктом досліджень у працях провідних українських учених. Із часу проголошення незалежності України українська юридична наука продовжувала вивчати та формулювати нові смисли в доктрині правовідносин.

Серед класиків української теорії права чільне місце посідає професор Львівського національного університету ім. І. Франка П. М. Рабінович. Учений ще за радянських часів розробляв проблеми законності, методології юридичної науки, які, без сумніву, зачіпали проблеми правовідносин. У своєму посібнику він дає таке визначення правових відносин: це передбачені гіпотезою юридичної норми ідеологічні суспільні відносини, які виражаються у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права. Вчений продовжує, що соціальне призначення правовідносин – створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних їхніх потреб або власними діями, або діями інших суб'єктів. Такі можливості й забезпечуються встановленням зв'язків у вигляді взаємних юридичних прав і обов'язків відповідних суб'єктів [10, с. 127]. Згодом учений де-що модернізує це визначення й наводить його

в іншій редакції – вже не як правові, а юридичні відносини, під якими розуміється передбачені юридичною нормою (або зумовлені конкретно-історичними загальними принципами об'єктивного права) ідеологічні суспільні відносини, які виражаються у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права [11, с. 133]. Професор у своїй праці дає визначення конкретно-історичних принципів права як засад (ідей), які відображають специфіку об'єктивного юридичного права певної держави в реальних соціальних умовах (загальноправові, галузеві, міжгалузеві) [11, с. 105]. Наведення обох визначень необхідне для наочного прикладу зміни розуміння правовідносин з нормативістського на природно-правове розуміння, яке сьогодні природно домінує в доктрині юридичної науки.

Говорячи про українських учених-теоретиків права, не можна оминати увагою одного з його класиків, а саме професора В. В. Копейчикова (1923–2002), який під правовідносинами розумів специфічні вольові суспільні відносини, що виникають на основі відповідних норм права, учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Виходячи з того, що правовідносини – це поєднання фактичних суспільних відносин та норм права, вчений розмежовує юридичний і фактичний зміст. Під першим слід вбачати зафіксовані в нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників. Під фактичним змістом правовідносин розуміються реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [3, с. 190–191].

Схоже визначення запропонувала професор О. Ф. Скакун, а саме: правовідносини – це врегульовані нормами права, вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними й зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – та забезпечуються державою [12, с. 345].

Цікавим для порівняння є визначення, дане О. Р. Дашковською в підручнику, підготовлено-

му кафедрою теорії держави і права Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого. Вчена характеризує правовідносини як стосунки, в яких суб'єкти права виступають контрагентами в процесі виконання ними вимог нормативних приписів і набуття певних прав і обов'язків. Даючи дефініцію правовідносинам, О. Р. Дашковська вказує, що це відносини між людьми, які є юридичним відображенням економічних, політичних, сімейних, процесуальних та інших суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона зобов'язана виконати ці вимоги [5, с. 333, 336]. У наступному виданні кафедрального підручника О. Р. Дашковська модифікувала визначення правовідносин і виклала його в такій редакції: правовідносини – це суспільні відносини, які є юридичним виразом суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою [4, с. 584]. Видається, що відмова у визначенні від цивілістичної термінології покращила запропоновану дефініцію, яка ґрунтується, перш а все, на змісті правовідносин.

Своє бачення правовідносин запропонував авторський колектив академічного курсу з теорії держави та права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Професор Н. М. Оніщенко підтримує загальноприйнятту концепцію правовідносин і зазначає, що правовідносини – урегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що охороняються й гарантуються державою.

Учений продовжує, що серед ознак і особливостей правовідносин варто назвати такі.

По-перше, правовідносини є особливим різновидом суспільних відносин. Опосередковуючи економічні, політичні, соціальні та інші суспільні відносини, правовідносини слугують юридичною формою взаємодії між учасниками цих відносин. При цьому врегульовані нормами права економічні, політичні та інші суспільні відносини не втрачають своєї природи та характеру, своїх якостей та особливостей. Вони лише набувають нового виду (різновиду), нової форми – форму правовідносин.

По-друге, правові відносини формуються на основі правових норм, в яких відображається й закріплюється державна воля. Багато суспільних відносин регламентується за допомогою норм, що містяться у звичаях, традиціях, актах різних громадських організацій, однак характер і форму правовідносин вони можуть набути тільки у зв'язку з їх урегулюванням нормами права. Це стосується всіх без винятку суспільних відносин:

сімейних, трудових, майнових, особистих – незалежно від їх природи, сфери виникнення та способу існування.

По-третє, правовідносини є таким видом суспільних відносин, який складається в результаті свідомих дій їх учасників. На відміну від економічних, а точніше, виробничих відносин, що становлять базис суспільства й виникають незалежно від волі та свідомості людей, правові відносини є свідомими, мають вольовий характер.

По-четверте, правові відносини є численними й різноманітними зв'язками їх учасників, що здійснюються за допомогою покладених на них обов'язків. Разом із сукупністю реальних дій, спрямованих на їх використання й здійснення, вони становлять зміст правовідносин.

По-п'яте, реалізація правовідносин гарантується можливістю державного примусу. При цьому вимоги норм права і зміст правовідносин, що виникають на їх підставі, спираються переважно на добровільну і свідому поведінку їх учасників. Однак, державний примус у випадку порушення правових приписів ніколи при цьому не виключається [2, с. 432–435].

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин, як і попередні автори, під правовідносинами розуміють специфічні суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [6, с. 377].

Варто погодитися з думкою професора Міжнародного гуманітарного університету А. Ф. Крижановського, який наголошує на тому, що правові відносини виникають на "перетині" суспільних відносин і права, набувають правового характеру, але не втрачають при цьому свого первинного фактичного змісту: економічного, політичного, майнового, сімейного тощо [7, с. 6–10].

Іншої думки дотримується сучасна дослідниця проблем теорії права загалом та теорії правовідносин зокрема професор Л. А. Луць, яка дає лаконічне, але вичерпне визначення правовим відносинам як передбаченим нормами права зв'язкам між суб'єктами права, що виникають у процесі здійснення ними прав та обов'язків [8, с. 261]. Таким чином, можемо зробити висновок, що однозначного підходу до визначення правовідносин немає й сьогодні, оскільки для одних учених – це суспільні відносини, а для інших – зв'язки.

До спроби по-новому дослідити категорію правовідносин можна зарахувати дослідження О. І. Ющика. Учений проводить аналіз думок про правовідносини, починаючи з дореволюційного часу (М. М. Коркунова, Л. І. Петражицького), раньорадянського періоду (Є. Б. Пашуканіса, П. І. Стучки), та вчених, які працювали в другій половині ХХ ст. (А. П. Дудіна, С. Ф. Кечек'яна, Ю. Г. Ткаченко,

Р. Й. Халфіної, Л. С. Явіча та ін.). Характерною ознакою аналізу категорії правовідносин є те, що вчений до всіх наукових позицій, які були викладені попередниками, застосовує “марксистську діалектику логіки” [13, с. 100] зокрема та ідеї марксизму-ленізму загалом. Не наводячи думки жодного сучасного вченого після розпаду СРСР, О. І. Ющик робить висновок, що на початку XXI ст. уявлення про правовідносини залишаються на рівні панівного вчення про правовідносини початку минулого століття. Визначення правовідносин, по суті, не зазнало суттєвих змін – це регульовані (визнані) об’єктивним правом суспільні відносини [13, с. 111].

З наведеними міркуваннями можна погодитися частково, оскільки дійсно, формула “правовідносини – врегульовані правом суспільні відносини” є панівною, але це зовсім не свідчить про те, що в теорії немає інших, альтернативних думок. Зрештою, говорити про стан розробленості категорії “правових відносин” у XXI ст. без детального вивчення розвитку теорії права загалом та правових відносин окремо більше ніж за 20 років видається як мінімум дивним. Крім цього, у своїй праці О. І. Ющик використовує метод наукового пізнання, який втратив актуальність після 1991 р. і в сучасних гуманітарних дослідженнях не застосовується, розвиток суспільних відносин ґрунтується на новому баченні права, держави та людини. Видається, що праця вченого вийшла із запізненням у 25 років і сьогодні не є актуальною.

Заслуговує на увагу позиція сучасного українського вченого Б. В. Машишева, який у своєму докторському монографічному дослідженні зазначає, що під правовідносинами некоректно розуміти реально існуючі вчинки конкретних суб’єктів і реальні суспільні відносини, оскільки право як вираз належного не може вміщувати в собі також і суще. Конкретні діяння людини в певній життєвій ситуації ніколи не є правовими явищами, вони (діяння) можуть виступати лише предметом правової оцінки з погляду їх відповідності певній нормативно закріпленій моделі належної поведінки стосовно вказаної ситуації. У реальному житті не існує якогось окремого виду “правових” відносин, вони завжди є лише конкретизацією загального зразка поведінки, закріпленого в нормі права, до рівня прав і обов’язків реально існуючих економічних, політичних, духовно-інтелектуальних, управлінських, інформаційних та інших суспільних відносин [9, с. 108].

Сьогодні відбувається трансформація підходів до розуміння правовідносин загалом та галузевих правовідносин зокрема. Радянська правова конструкція, запропонована С. Ф. Кечек’яном, “правовідносини – врегульовані нормою права суспільні відносини” підмінила поняття. Суть цієї підміни

полягає в тому, що за своєю суттю радянське право не “регулювало” суспільні відносини, а “управляло” суспільними відносинами. В умовах домінування імперативного методу не можна говорити про “регулювання”, чого не скажеш про “управління”. Радянське право в цьому випадку спотворило дореволюційні концепції й підходи до права та під загальноновизнаною термінологією (формою) приховувало зовсім інший зміст (сутність) правовідносин, тим самим створивши правові покручі, правовий суржик! Нові дослідження та погляд на право й правовідносини показують, що право має регулювати суспільні відносини, які виникли на основі природного права, потреб людини, а не потреб ідеології, панівної політичної сили чи керівника держави. Держава для людини – головний лейтмотив сучасного права, тільки за таких умов українська правова система може бути ефективною. Розвиток громадянського суспільства є невід’ємним елементом цих процесів, оскільки саме представники громадськості доносять до законотворців, які суспільні відносини потребують свого врегулювання, удосконалення чи змін.

IV. Висновки

Окресливши розвиток вчення про правовідносини, можна дійти висновку, що в теорії права тривають дискусії щодо цієї правової категорії. Незважаючи на те, що всі дослідники розглядають їх як фундаментальну, основну, головну, базову тощо частину юридичної науки, єдиного розуміння останньої немає вже понад сто років. Це й не дивно, оскільки розуміння правовідносин безпосередньо залежить від праворозуміння науковця, а також від того, що є право для держави. Як показує наведений вище аналіз, правовідносини сьогодні фактично зводяться до законовідносин. Видається, що це не зовсім так. Правовідносинам хоч і притаманна ознака нормативності та обов’язковості, але необхідно пам’ятати, що правовідносини необхідно сприймати в дещо ширшому розумінні.

Як уже наголошувалось вище, вчення про правовідносини сьогодні перебуває в кризі, фактично не розвивається. Це зумовлено кількома факторами. Перш за все, варто наголосити, що теорія “чистих” правовідносин сьогодні себе вичерпала. Головні наукові дискусії щодо “чистих” правовідносин сьогодні вже не є актуальними й можливими, оскільки рівень розробленості цієї проблематики надзвичайно високий. Наукові пошуки проблеми правовідносин сьогодні змістилися в бік галузевих правовідносин. Саме таке зміщення і є викликом часу, актуальним і перспективним. Саме вивчення правовідносин крізь призму галузі, підгалузі чи інституту може дати новий результат. У XXI ст. уже немає потреби залишатися в полоні теоретизування правовідносин, право – це живий організм, який змінюється,

відбувається його становлення, розвиток, розквіт, а потім занепад. Метою вивчення правовідносин має бути не “вивчення задля вивчення”, а “вивчення задля покращення”. Вивчення галузевих правовідносин дає змогу побачити початки занепаду права/правового регулювання, діагностувати причину занепаду й визначити правові інструменти, якими необхідно запобігти занепаду, вчасно його модернізувати, удосконалити. Теорія правовідносин цієї можливості позбавлена. Усунення дискусії в юридичній науці, закріплення єдиноправильної ідеології загалом та правової ідеології зокрема, призвело до виникнення “чистих” правовідносин.

У своїй класичній праці Рене Давід (*David René*; 1906–1990) серед правових систем сучасності виокремлює соціалістичне право, в основі якого лежить радянське право [11, с. 113], що сформувалось на уламках романогерманської правової системи.

Основним завданням сучасних дослідників та цієї праці є погляд на право не тільки крізь призму закону з використанням здобутків юридичної науки, а й крізь призму різноманітних гуманітарних знань, якими радянська юридична наука нехтувала. Саме за таких умов і підходів до, здавалось би, загальновідомих правових явищ можна отримати нові, більш якісні та об'єктивні результати. Такому підходу сприяє усвідомлення факту, що юридична наука не є самодостатньою, про що свідчить досить обмежений набір методів пізнання в порівнянні, наприклад, з філософією. Юридична наука – це частина гуманітарних наук, тому повинна досліджуватися й розвиватися в тісній взаємодії з іншими соціально-гуманітарними науками.

Сьогодні ми є свідками зародження нового етапу розвитку юридичної науки загалом та правовідносин зокрема, йдеться про євроінтеграційний етап. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом є значним поштовхом до реформування правової системи України на якісно нових засадах, остаточна трансформація функції правовідносин з “управління” суспільними відносинами на “регулювання” суспільних відносин, утвердження в праві принципу “держави для людини”, а не навпаки. У Розділі III “Юстиція, свобода і безпека” Угоди передбачено утвердження верховенства права та зміцнення відповідних інституцій, зокрема у сфері правохоронної діяльності та встановлення правосуддя, насамперед зміцнення судової системи, покращення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості. З метою управління міграційними потоками, Угодою передбачено запровадження всеохопного діалогу щодо ключових питань у сфері міграції, включаючи нелегальну мігра-

цію, протидію торгівлі людьми тощо. Окремі статті присвячені створенню належних умов для працівників, які на законних підставах працюють за кордоном, розвитку співпраці у сфері надання правової допомоги в цивільних та кримінальних справах тощо.

Список використаної літератури

1. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – Москва : Междунар. отношения, 1996. – 400 с.
2. Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
3. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій [та ін.] ; ред. В. В. Копейчиков. – стер. вид. – Київ : Юрінком Інтер, 2000. – 312 с.
4. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.
5. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
6. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – Київ : Кондор, 2005. – 609 с.
7. Крыжановский А. Ф. Правовые отношения в контексте теории современного правопорядка / А. Ф. Крыжановский // Научный вестник Международного гуманитарного университета. – 2011. – Вип. 1. – С. 6–10.
8. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – Київ : Атіка, 2007. – 412 с.
9. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір) : монографія / Б. В. Малишев. – Київ : Дакор, 2012. – 364 с.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – 2-ге вид. – Київ : Слов'яни, 1994. – 235 с.
11. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – 9-те вид. зі змін. – Львів : Край, 2007. – 192 с.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
13. Ющик А. И. Диалектика права : монография : в 2 кн. / А. И. Ющик. – Киев : Ин Юре, 2013. – Кн. 1 Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). – Ч. 1. – 456 с.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2014.

Шумило М. М. Развитие учения о правоотношении в современной украинской юридической науке

В статье проводится обобщение научных поисков изучения ключевой категории юридической науки – правоотношения. Обозначены перспективы развития учения о правоотношении.

Ключевые слова: правоотношения, учение о правоотношении, теория правоотношений.

Shumylo M. The Development of Legal Relations Modern Ukrainian of Legal Science

The paper summarizes the academic research of the legal relations, the key category of legal studies, after the independence of Ukraine. The views of leading academics of law on this issue are examined. The legal relations theory today is found to have different theoretical bases, and is thus different from the Soviet legal relations theory. It is concluded that the primary focus of legal relations research is its sectoral aspect.

The research of sectoral relations today is in at the forefront of the academic research. The prospects of development of the doctrine of the legal relationship are outlined. It is emphasized that signing of EU-Ukraine association agreement can significantly upgrade the existing legal system, which will be reflected in the study of legal relations issues.

Further harmonization of legislation of Ukraine and the European Union, and implementation of international law will have a significant impact on the development of legal relations theory in general and on the development of industrial relations in particular.

Key words: legal relations, doctrine of the legal theory, theory of legal relations.